

Putin och utbrottet av andra världskriget. En essä om bruk av historien

av Kristian Gerner

Résumé

The essay discusses Russian President Putin's thesis that the Munich Agreement in 1938 and Poland's foreign policy in 1938–1939 were precipitating factors behind the outbreak of World War II. It is noted that President Putin argues that the Molotov-Ribbentrop Pact was not a factor that contributed to the outbreak of the war. He mentions that in 1989 the USSR "officially denied the secret protocols". He endorses the pact as such as an act of "the Soviet leaders [...] to buy precious time needed to strengthen the country's defenses." The essay places Putin's thesis in context by discussing 1) the German experience of coming to terms with the legacy of the Nazi regime and World War II, the so called *Vergangenheitsbewältigung*; 2) the political history of Central Europe from World War I to the Cold War; 3) the historical substance of Putin's narration; 4) the historical fate of Estonia, Latvia and Lithuania in 1939–1940; 5) the "Ukrainian subtext" of Putin's narration; and 6) Poland as an arch-enemy of Russia. The conclusion of the essay is that far from attempting to come to terms with the legacy of the Soviet regime and World War II Putin obscures the Soviet experience in Russia's history: *Vergangenheitsverschleierung* instead of *Vergangenheitsbewältigung*.

RYSSLANDS INFÖRLIVANDE AV Krim år 2014 var en vändpunkt i Europas historia. Det var en kränkning av FN-stadgan och ett brott mot internationell rätt.¹ Sovjetunionen återuppstod, visserligen inte till namnet, men väl till gagnet. Ryssland draperade sig i den sovjetiska imperiedräkten. Detta kom till uttryck i den offentliga historiekulturen, i ett politiskt och ideologiskt historiebruk.

75-årsminnet av Segern

Den 9 maj varje år högtidlighålls i Ryssland "Segerdagen". Detta datum år 1945 nådde nyheten om Tysklands kapitulation den 8 maj invånarna i Sovjetunionen. Det stora fosterländska kriget var slut. Sovjetunionen hade besegrat Tyskland och erövrat en rad stater i Baltikum och Östeuropa. I sovjetiskt

och nutida ryskt språkbruk skriver man att Sovjetunionen befriade de baltiska och centraleuropeiska stater som hade varit ockuperade av Tyskland. Folket i de "befriade" staterna upplevde Röda arméns inmarsch inte enbart som "befrielse" utan också som en ny ockupation. Denna motsättning i uppfattning och upplevelse är särskilt tydlig då det gäller Polen. Andra världskriget inleddes med att denna stat ockuperades på en och samma gång av Tyskland och Sovjetunionen. Polen delades mellan dessa stater i enlighet med överenskommelserna i de hemliga tilläggsprotokollen till Molotov-Ribbentrop-pakten den 23 augusti och den tysk-sovjetiska vänskapspakten den 28 september 1939.

Andra världskriget som begrepp intar en undanskymd plats i dagens ryska historiska minneskultur. Det som uppmärksammas är

precis som under sovjettiden ”Det stora fosterländska kriget.” Det började när Tyskland invaderade Sovjetunionen den 22 juni 1941. År 2020 inföll 75-årsdagen av segern 1945. Den skulle ha firats på Röda torget med ett tal av president Vladimir Putin och en oöverträffat stor militärparad med många tusen deltagare, med uppvisning av de nyaste vapensystemen och med stridsflygplan över Moskva. På grund av coronaviruset sköts segerdagsfirandet 2020 till den 24 juli med militärparad på Röda torget i Moskva och flyguppvisning men med begränsat antal gäster.

Inför firandet av Segerdagen 2020 nämnde Putin faktiskt andra världskriget, dock inte som en del av Rysslands historia. Istället förklarade han i tre tal i Ryssland i december 2019 att Polen tillsammans med västmakterna bar ansvaret för krigsutbrottet 1939, på grundval av Münchenöverenskommelsen 1938.

Till saken hör att Polen traditionellt brukar räknas som andra världskrigets första offer, och absolut så i Polen. Landets president Andrzej Duda tackade nej till inbjudan att tillsammans med en rad andra stats- och regeringschefer närvara vid den planerade paraden på Röda torget den 9 maj 2020.

”Who controls the past controls the future. Who controls the present controls the past.” Detta mycket välkända citat ur George Orwells framtidsvision 1984 är ett passande motto för Rysslands presidents framträdande som historiker om andra världskriget. Han publicerade under rubriken ”Den Stora Segern vid 75” det gemensamma ansvaret inför historien och framtiden” en artikel i det ryska regeringsorganet *Rossijskaja Gazeta* nr 133, 2020. Den återgavs i översättning till engelska i den amerikanska *National Interest*.²

I den ryska originaltiteln till Putins artikel finns en direkt anspelning på Orwells fras.

Det faktum att Putin parafraserar Orwell går emellertid förlorat i översättningen till engelska, den version som riktar sig till den internationella publiken: ”The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II”. Inför en sådan rubrik får läsaren uppfattningen att Putins artikel skulle handla om att ”lära av historien”. Emellertid handlar den om att genom att tillrättalägga historien ta kontroll över framtiden.

Som vi ska se implicerar Putins sätt att beskriva de landförvärv som Sovjetunionen gjorde under andra världskrigets första två år, det vill säga före Det stora fosterländska kriget, som var ett sovjetiskt försvarskrig, att Ryska Federationens annektering av den ukrainska halvön Krim 2014 var legitim. Putin hävdar nämligen att införlivandet av östra Polen 1939 och de tre baltiska staterna 1940 var legitimt. I samtliga fall skedde införlivandet med Sovjetunionen respektive Ryssland efter ”folkomröstningar” i de berörda områdena, med sovjetiska trupper på plats. Mönstret upprepades vid annekteringen av Krim 2014.

Vladimir Putin är verkligen inte ensam om att bruka andra världskrigets historia politiskt och ideologiskt. I de baltiska och centraleuropeiska staterna inrättades åren kring sekelskiftet 2000 särskilda statliga institut och muséer med uppgift att vårda nationens historiska minne av andra världskriget och Förintelsen men också av perioden efter kriget som sovjetrepubliker respektive kommunistiska vasaller till Sovjetunionen. Det handlar både om att både skriva historia och vidta rättsliga åtgärder mot individer som enligt dagens rättsmedvetande och lagstiftning hade begått politiska brott under den nazistiska ockupationen och under det kommunistiska styret därefter.

Institutionerna för historiskt minne i de postsovjetiska staterna i Baltikum och Centraleuropa har inte funktionen att göra

upp med det förflutna i den mening som tyskarnas Vergangenheitsbewältigung (se nedan) står för. Det primära är att göra upp med de tyska och sovjetiska ockupationernas historia i respektive land. Allt detta har konceptualiserats i etniska termer, där Tyskland och Sovjetunionen får rollen som förövare av krigsförbrytelser, medan de etniciteter som ger staterna i Baltikum och Centraleuropa deras egennamn får rollen som offer. Detta har gett upphov till strider om hur historien ska skrivas och minnen celebreras. Ett mycket åskådligt exempel är vad jag valt att kalla "historiestriden i Polen".³ Samma komplikation finns även i andra berörda stater.⁴

Lära av historien – exemplet Tyskland

Historikern Putin skriver att grundorsaken till andra världskriget var besluten i freds slutet efter första världskriget: "The treaty of Versailles became a symbol of grave injustice for Germany." Han nämner inte att Sovjetunionens revolutionära utrikespolitiska organ, Komintern, som grundades i Moskva 1919, fördömde "Versailles" som en imperialistisk fred och manade till världsrevolution.⁵ Det hör emellertid till det historiska sammanhanget. Kominterns retorik skrämde ledarna för de kapitalistiska segrarmakterna, för att uttrycka sig milt. Putin nämner inte heller det ryska inbördeskriget och västmakternas interventioner på den vita sidan och sovjetrevolutionerna i Ungern och Bayern 1919, vilket allt hör till Versaillesfredens omedelbara förhistoria.

Det handlar om hur man kontextualiserar en historisk händelse. I fallet Versaillesfreden är historikens uppgift att klargöra hur den uppfattades av de samtida politiska ledarna i berörda stater. Till kontexten om "den his-

toriska orättvisan" mot Tyskland hör inte bara det faktum att tesen omhulldades av nazisterna. Till kontexten när man skriver historia år 2020 hör också den ofantligt omfattande historieforskningen om Tyskland och Versaillesfredens bevekelsegrunder, från historieskrivningen under mellankrigstiden, via den tyske historikern Fritz Fischers tes att den tyska politiken syftade till världsherravälde⁶ och fram till den australiske historikern Christopher Clarks återupplivande av den brittiske premiärministern Lloyd Georges tes att stormakternas ledare så att säga snubbade in i det som blev första världskriget.⁷ "Allvarlig orättvisa" är inte någon självklar historisk sanning.

Historikern Putin har inte någon referens till den tyska historikerstriden. Den handlade om huruvida nazismens framgång betingades av kommunistkräck och fruktan för Sovjetunionen eller av Tysklands så kallade sänkväg efter 1870.⁸ Sänkvägstesen som den först formulerades gjorde nämligen Tyskland till huvudansvarig för första världskriget. I det perspektivet framstår Versaillesfreden inte självklart som "orättvis", även om den var synnerligen oklok. En av delegaterna i den brittiska delegationen i Paris 1919, John Maynard Keynes varnade för de ödesdigra konsekvenserna av krigsskadestånden mot Tyskland.⁹

Nazisternas maktövertagande i Tyskland måste givetvis förstås som en konsekvens av den ekonomiska, politiska, sociala och ideologiska utvecklingen i Tyskland från och med upprättandet av Tyska riket år 1871. En närmast deterministisk tolkning av denna historia är tesen om Tysklands sänkväg. Den amerikanska historikern Annie Everett har i en översikt av forskningen om sänkvägen gjort den ytterst relevanta anmärkningen att tesen som först fördes fram av Fritz Fischer och Hans-Ulrich Wehler på sextioalet gjordes på förekommen anledning: "This is no

mere object of idle curiosity, since the very legitimacy of the modern, peaceful, and democratic Federal Republic of Germany has always hinged on its ability to distance itself from the violence and illiberalism of the Third Reich".¹⁰

Annie Everett påpekar att Fischers och Wehlers uppgörelse med den tyska historiska bakgrunden till Förintelsen skedde vid tiden för Eichmannrättegången i Jerusalem 1961 och Auschwitzrättegångarna i Frankfurt am Main i mitten av 1960-talet. Först halvtannat årtionde efter Tredje rikets fall började tyska historiker och politiker att grundligt göra upp med denna period i historien. Detta skedde under intryck av den juridiska granskningen av krigsförbrytarna. Det är att märka att tre dimensioner var aktuella: den politiska, den juridiska och den historievetenskapliga. Allt sedan dess har diskussionen om andra världskriget och dess historia kännetecknats av ett sammanflöde av dessa tre dimensioner tillsammans med en fjärde, den ideologiska.

Historia måste berättas. Det sker genom framställningar med ord, i museer och utställningar, genom fotografier och filmer och i form av monument, minnesdagar och ceremonier. Forskningsrapporter som grundas på fakta, vilka är utvalda utifrån klart angivna premisser med definierade begrepp, hör till vetenskapligt bruk av historia. De vetenskapliga berättelserna är i princip öppna för revidering i ljuset av nyupptäckta fakta eller användning av nya begrepp. Vladimir Putin menar att hans egen historieskrivning är vetenskaplig därför att den grundas på fakta, i hans fall diplomatiska och politiska urkunder.

Till det vetenskapliga bruket, vilketets främsta specimen är den akademiska avhandlingen, ska man foga politiskt, ideologiskt, juridiskt, moraliskt och existentiellt bruk. Dessa bruk tar formen av tal och deklamationer av politiker och inlägg i offentliga debat-

ter samt rättegångar. De manifesteras ofta i monument, minnesdagar och ceremonier. De olika bruken är delar av historiekulturen. Den strikt vetenskapliga forskningen och forskningsdebatten är endast en liten del av historiekulturen. I demokratier är historiekulturens innehåll fortlöpande utsatt för debatt och revideringar.¹¹ När enbart forskare är inblandade kan detta kallas historikerstrid. När även politiker och icke-historiker deltar i debatten kan man använda termen historiestrid.

Den tyska historikerstriden föranleddes av Ernst Noltes i ett tal år 1986 framförda tes att Hitlers politik och nazisternas valde i Tyskland var följden av tyskarnas fruktan för bolsjevismen och för Sovjetunionen som ett dödligt hot. Bolsjevismen associerades med judarna. Nolte var känd som författare till ett tyskt standardverk om fascismens historia.¹² Det var således en etablerad auktoritet inom historikerskrået som förde fram tesen. Den motsades av den kritiska teorins ledande gestalt filosofen Jürgen Habermas, auktoriteten på det wilhelmska Tysklands historia Hans Ulrich Wehler och andra, som härledde nazismen och Förintelsen ur den tyska historien, ur dess *Sonderweg*, särväg.¹³

Noltes tes chockerade omvärlden. Den hade sin tyska existentiella grund i att tyskarna i gemen det första årtiondet efter andra världskriget upplevde sig som offer. Ett pregnant uttryck för denna hållning var ett monument i Landshut i Bayern med en karta över Tyskland inom de gamla gränserna. Inskriften började: "1939 lebten 18,7 Millionen Deutsche in den Vertreibungsgebieten". Texten fortsatte med upplysningen att dessa tyskar hade mördats och fördrivits. 12 miljoner hade fått sin tillflykt i Tyskland. Vid monumentet fanns en törnekrona av taggtråd.¹⁴

Christoph Meissner är historiker på Deutsch-Russisches Museum, Berlin Karlshorst.¹⁵ Han har påpekat att under de för-

sta årtiondena efter kriget var det typiskt i Västtyskland, som statsrättsligt var en fortsättningsstat till Tredje riket, att ”externalisera” skuldfrågan. Nürnbergrättegångarna 1945–1946 tolkades som att endast en liten krets runt Hitler bar ansvaret för krigsförbrytelserna. Östtyskland framställde sig som en ny, antifascistisk tysk stat som inte bar ansvar för Tredje rikets brott. De allierades bombningar av storstäder som Hamburg och Dresden samt flykten och fördrivningen av miljontals tyskar från Polen, Tjeckoslovakien och andra stater tolkades som att tyskarna kollektivt var offer, inte förövare.

Detta skedde trots att Västtysklands förste kansler, kristdemokraten Konrad Adenauer, förklarade att Tyskland bar på kollektivt ansvar för kriget. Adenauer stötte på motstånd i sitt eget parti CDU men fick stöd av socialdemokraterna. Tesen om ansvaret blev officiell tysk politik år 1985. Då höll Västtysklands president Richard von Weizsäcker på 40-årsdagen av den tyska kapitulationen den 8 maj 1945 ett tal, där han utropade dagen till ”Befrielsens dag”.¹⁶

Tyskland hade inte lidit nederlag och tyskarna var inte offer. Det var förövarna som hade befriats från sitt onda imperium. Det blev den västtyska linjen. Ledarna i DDR firade krigsslutet som befrielse och framställde sin egen tyska stat som befriare eftersom man stod på Sovjetunionens sida: ”Thereby, the East German state managed to stay out of the joint liability for the Nazi crimes”.¹⁷

Den amerikanska historikern Susan Neiman, verksam i Berlin i våra dagar, har skildrat den tyska erfarenheten av att göra upp med ett lands historia som ett paradigm för bearbetningen av en nations traumatiska förflutna i förhållande till begreppen skuld och ansvar. Hon utbrister: ”Nothing I ever learned in Berlin surprised me more than the recognition that most Germans once put their

own misery front and center”.¹⁸ Det främsta exemplet på sådan uppgörelse är *Denkmal für die ermordeten Juden Europas*, monumentet från 2005 i Berlin över Förintelsens offer. I dess närhet har rests andra monument till minne av nazismens offer: romer, homosexuella och offren för det nazistiska euthanasiprogrammet.

Innan det tyska ordet *Historikerstreit* blev allmänt bekant hade ett annat tyskt ord med bäring på nazismens brott vunnit burskap i andra språk: *Vergangenheitsbewältigung*. Innebörden är att man ska erkänna och göra upp med den egna nationens historiska förbrytelser. Susan Neiman hävdar att ingen nation kan göra upp en gång för alla med sitt mörka förflutna. Detta kan aktualiseras i nya sammanhang. Hon lanserar därför som mera lämpad termen *Vergangenheitsaufarbeitung*. Innebörden är att uppgörelsen med det förflutna måste vara bearbetning, en ständigt pågående uppgörelse med de mörka fläckarna i nationens historia.¹⁹

Vladimir Putins teser är inte ett inlägg i en strid mellan historiker. Det är ett inlägg i en strid om historien. Putin gör förvisso anspråk på att göra vetenskapligt bruk av historia. Det finns inslag av detta i hans framställning. Emellertid visar hans premisser och val av kontexter i framställningen att det också är fråga om ett politiskt, ideologiskt och moralistiskt bruk av andra världskrigets historia. Det handlar inte alls om någon uppgörelse med Sovjetunionens handlande under kriget.

Ryssland har haft en särväg som står i paritet med Tysklands i den meningen att diskussionen gäller de två stora katastroferna, nazismen och Förintelsen i Tysklands fall, och kommunismen och terrorn i Rysslands fall. Medan Vladimir Putin vänder sig mot jämförelsen och det partiella jämställandet av Tysklands och Sovjetunionens historiska vägar väcker den tyska särvägsten frågan

om huruvida det är relevant att i en diskussion om andra världskrigets orsaker göra just en sådan jämförande analys.

Annie Everett har konstaterat att tal om en nations särväg egentligen är metafysik: poängen är att historikerna som drev tesen i Tyskland gjorde detta i strävan att göra upp med Tysklands historia, det som kallas *Vergangenheitsbewältigung*. Särvägsteser har förpassats till historiografin men dess bestående positiva resultat är att tyska historiker, politiker och allmänhet ständigt tvingas att reflektera över tyskarnas historia och landets uppgift idag att värna demokrati och rättsstat. Everett rekapitulerar femtio års tysk debatt om särvägen och konkluderar med referens till den nutida forskningens ståndpunkt att Tysklands historia inte har varit en särväg utan ”a particular variant of modernity, specifically as a nation of troubling modernity. [...] In the 1960s the Sonderweg surfaced as a retrospective teleology of modern German history that allowed Germans to analyze their past in a different way, to separate an evil past from a better present.”²⁰

Utvecklingen i Tyskland efter Versaillesfördraget år 1919 skedde inte i ett isolat. Tyskland var en del av det internationella politiska systemet. Sovjetunionen ingick i detta system, men under de första åren som en paria. Weimarrepubliken Tyskland och Sovjetunionen hade båda statsledningar som ansåg att Versaillesfreden var fel. Den tyska statsledningen sökte vägar att motverka fredens drakoniska bestämmelser. Sovjetunionen ledare hade 1921 ställt världsrevolutionen på framtiden och insåg att det var nödvändigt att övervinna Sovjetunionens ekonomiska isolering från den kapitalistiska världen. Lenin började driva tesen om ”fredlig samexistens”. När läget i Europa hade stabiliserats år 1922 fann Tyskland och Sovjetunionen varandra. ”Särvägen” fick två filer.

Rysslands ”särväg”

En rysk ”särväg” inleddes förvisso med revolutionen 1917, inledningen till en Golgatavandring som upphörde 1991. Men i bilden av Rysslands historia existerade redan dessförinnan föreställningen att det var något särskilt med Ryssland. Landet hade vandrat en särväg, dels som den kristna ortodoxins värn efter Konstantinopels fall 1453, dels från och med Peter den stores reformer i början av 1700-talet.

Rysslands ledare har alltsedan slutet av sextonhundratalet haft Västeuropa som måttstock. Landet ”öppnade sig” mot Europa under barockens sextonhundratals och upplysningens sjuttonhundratals. Under Peter den store ”europeiserades”, ”västerniserades” och moderniserades Ryssland. Landet kunde i ett slag njuta frukterna av renässansen, reformationen, de stora upptäckterna och den vetenskapliga revolutionen. Ryssland tillägnade sig den västliga europeiska civilisationen på samma sätt som ketchupen plötsligt väller okontrollerat ur flaskan först efter våldsam skakning av den.

Begreppet modernisering är uttryck för en allmän föreställning som inte kan ges en exakt definition. Det bygger på uppfattningen att samhället kan bli bättre. Vad detta innebär bestäms av de normer och värderingar som politiska beslutsfattare och människor i gemen har. Om modernisering uppfattas som positivt kopplas detta till begreppet utveckling.

Moderniseringen som utvecklingsprocess spänner över alla dimensioner av samhällslivet. Den kommer till uttryck inom ideologin, politiken, ekonomin och kulturen. I den ideologiska sfären handlar det om sekularisering och rationalism. I politiken handlar det om demokratisering och rättsstat. I ekonomin handlar det om marknad. I kulturen handlar det om mångfald. Denna uppdelning

markerar att begreppet modernisering inte alltid behöver syfta på en förändring av alla nivåer i samhället på en och samma gång. Uttrycket ”ojämn modernisering” används ofta i litteraturen inte bara om Ryssland utan även om Tyskland, där det är en del av sÄrvÄgsargumentet.

Moderniseringen av Ryssland i meningen ”europeisering” inleddes under Peters äldre halvbroder och företrädare på tronen, Fjodor. År 1682 utfärdade Fjodor en förordning som har betecknats som inledningen till moderniseringen av Ryssland. Ukasen Åberopade naturrätten som grunden för hÄrskarens maktutövning och upphÄvde den feodala bojaradelns företrädesrätt till statlig tjänst. HÄrskarens makt motiverades med rationella argument och inte med Åberopande av traditionen eller med hänvisning till kyrkans lära om en evig, orubblig ordning. Anknypningen till förändringar som redan hade intrÄffat i Europa väster om Ryssland är tydlig: Europa var modernt. En viktig pÅverkan i europeiserande riktning kom från institutioner och människor i barockkulturens utpost i öster, Kiev, som kort före Fjodors ukas hade införlivats med Ryssland efter att under flera hundra År ha ingÅtt i samväldet Polen-Litauen.

Peters reformer var ett mycket klart uttryck för föreställningen att det fanns en allmän, europeisk samhÄllsmodell som borde och måste införas i Ryssland. I ett ryskt perspektiv är denna föreställning och målsättning kÄnd som *zapadnitjestvo*, ”västernisering”. Det kan i det perspektiv som just har dragits upp Även översättas bÅde med ”europeisering” och ”modernisering”. Modernisering och europeisering är tvÅ sidor av samma mynt. Moderniseringsperioderna i Rysslands och Sovjetunionens historia kan knytas till hÄrskarnas namn Även om det givetvis handlade om processer med mÅnga aktörer pÅ olika nivåer och inom skilda fÄlt.

Reformperioderna som integrerade rysk kultur och ekonomi med VÄsteuropa, Sverige och Finland inföll under Katarina II (1762–96), Alexander I (1801–25), Alexander II (1855–81) och premiÄrministrarna Witte respektive Stolypin Åren före första vÄrldskriget. Bolsjevikerna under Lenin avvek från mönstret genom att istället för modeller från VÄsteuropa ta den marxistiska utopin som modell. Den sÅ kallade ”krigs-” eller ”militÄrkommunismen”,²¹ där rekvisitioner och tilldelning ersatte pengar och handel bröt samman 1921 och ersattes av NEP, den nya ekonomiska politiken. I samband med detta Återupptogs modellimporten, och detta fortsatte under hela sovjetepoken Även om den beslöjades av en sovjetnationalistisk retorik som frambesvärjde bilden av ett unikt framtidsprojekt. Efter Stalins död kom en moderniseringsvåg under Chrusjtjov (1953–64) – ”1980 ska vi ha gÅtt i kapp och förbi USA”. Sedan följde den sÅ kallade stagnationen under Brezjnev (1964–82) innan Gorbatjov (1985–1991) försökte modernisera staten under slagorden glasnost, perestrojka och nytÄnkande.

Ryssland drabbades efter varje reformperiod av bakslag. Ledarna som reagerade mot sina föregångare pÅ tronen och hejdade reformprocessen anknöt till en idÄtradition som Åberopade Rysslands mytiska sÄrart som Guds projekt pÅ jorden, slavofilin. Den ekonomiska utvecklingen stagnerade. I historieskrivningen har detta tolkats som att det bysantinska och mongoltida politiska auktoritära arvet tog ut sin rätt. Både Nikolaus I:s regim 1825–55 och bolsjevikernas vÄlde efter 1917 beskrevs av samtida iakttagare som Återfall i de tvÅ medeltida mönstren.

Ryssland och dess befolkning har i diskursen om ”Återfall” framstÄllts som fÅngna i det förflutna. Detta är innebörden i historieskrivningen om den ryska ”sÄrvÄgen”. Den norske statsvetaren Iver Neumann har

påpekat att Ryssland av västerländska historiker och samhällsvetare under många sekler har uppfattats som den evige lärjungen. Det är fråga om en oborstad och besvärlig elev som aldrig tycks bli mogen för examen.²²

Reformretoriken hos Ryska Federationens tredje president Dmitrij Medvedev i början av 2000-talet anknöt till Peter och Stalin men indirekt också till Gorbatjov. President Medvedev menade i ett tal 2010 att föregångarnas moderniseringsförsök hade slagit fel. Han nämnde som ett allvarligt problem att det ryska medborgarsamhället var svagt och inte hade någon utvecklad förmåga till självständig organisering eller initiativ. Demokratin var ännu efter närmare tjugo års existens i Ryssland inte stabil (*ry neokrepsjaja demokratija*).

Nu gällde det enligt president Medvedev att övervinna ”sekelgammal ekonomisk efterblivenhet”, ”sekelgammal korrruption” och ”vitt utbredda paternalistiska stämningar”. Ryssland hade visserligen haft två stora moderniseringsprojekt under Peter den store och Stalin, men båda hade åstadkommits till priset av förnedring och förintelse av miljontals av ”våra landsmän”. Nu måste moderniseringen ske med hänsyn till både individens, samhällets och statens intressen.

Medvedev betonade att man måste välja reformernas väg utan att låta sig påverkas av utländska modeller som Peter och Stalin hade gjort. Efter denna markering att varken västerländska modeller eller stalinistisk autarki var aktuella förkunnade Medvedev: ”moderniseringens mål är att öka ryssarnas livskvalitet och ge alla människor möjlighet att göra genombrott i sitt yrke”. I sitt stora tal till nationen den 30 november 2010 förklarade president Medvedev att moderniseringen inte bara skulle gälla bestämda områden som datorteknologi utan även energiekonomi och finanspolitik.²³

Under Vladimir Putins fjärde presidentperiod manifesterades återfallet i rysk nostalgisk mysticism i särskilda tillägg till Ryska Federationens författning. En rapport från FOI våren 2020 konstaterar att i artikel 67 i den reviderade ryska författningen slås fast att Ryssland är arvtagare till Sovjetunionen, och är ”förenad av en tusenårig historia, bevarar minnet av sina förfäder, som till oss överlämnat idealen och tron på Gud...” och även att ”Ryska federationen /.../ säkerställer värnet av den historiska sanningen. Att förringa betydelsen av folkets bedrifter i värnet av Fosterlandet tillåts ej.”²⁴

När Vladimir Putin 2012 återkom till presidentposten avbröts försöken att ”modernisera” Ryssland. Medvedev hade, inspirerad av ett besök i Kalifornien 2010, bland annat försökt skapa en motsvarighet till Silicon Valley i Skolkovo och skapa en vetenskapsby utanför Moskva. Projektet förutsatte samarbete med institutioner i väst, men alla sådana kontakter hämmades av de ryska lagarna från 2012 som kriminaliserade samarbete med utländska agenter. Skolkovo blev inte något ryskt Silicon Valley. Den tilltagande politiska repressionen kvävde initiativ från civilsamhället. Ryssland blev under Putins tredje period en så kallad val-autokrati, kännetecknad av svårt suboptimal politisk ledning, av ”bad governance”. Ännu en gång har lärjungen fått underkänt.²⁵

Efter den ryska annekteringen av Krim skrev den ryska journalisten Julia Latynina:

Putin har med en liten segerrik annektering visat att han är i stånd att skickligt utnyttja alla svagheter hos motståndaren och alla folkets mörka instinkter. Peter I tog på sin tid Ryssland ur efterblivenheten. Han klippte skäggen och förde in Europa (i Ryssland), och tack vare Peter blev det ryska imperiet en världsmakt. Nu kastar Putin tillbaka Ryssland till utgångspunkten.²⁶

Den ryska historikern Michail Zygar publicerade 2017, 100 år efter ryska revolutionen, på nätet ”Projekt 1917” där man genom att läsa samtida dokument på ryska och i översättning till engelska kunde följa revolutionsåret dag för dag. Året efter gav han ut en bok om förhistorien till katastrofen 1917, en skildring av Rysslands historia från 1880-talet till 1917: *Imperiet måste dö*. Hans slutkläm i denna bok lyder:

Dräneringen på intellektuella och entreprenörer undergräver landets framtid. Ryssland har aldrig försonat sig med sitt förflutna, det historiska traumat gör fortfarande ont, de psykologiska fixeringarna lever kvar. Den ryska historien är en sjukdom. Vår historia har gjort oss sjuka allesammans. Jag vill inte dö av den sjukdomen.²⁷

Michail Zygars slutkläm anger precis den aktuella ryska kontexten för president Putins historiebruk. Den stat han härskar över uppvisar klara krissymptom: en stagnerande ekonomi och politisk patt-ställning mellan president Putin och folktribunen Aleksej Navalnyj. Den ryske ekonomen Nikolaj Mironov skrev år 2017 i en debattartikel:

Hotet mot makten kommer inte från Navalnyj utan ligger i att en stor mängd problem har hopat sig i landet. Makten löser inte problemen. Samtidigt finns det ingen opposition som skulle kunna åstadkomma en dialog mellan människorna och makten och därigenom främja en lösning på problemen.²⁸

President Putins recept är nationalistisk retorik och frammanande av fiendebilder.

Europa från första världskriget till det kalla kriget

Innan jag återvänder till en analys av Putins historiska berättelse återger jag min egen uppfattning om Centraleuropas och inte

minst Polens roll i det politiska händelseförlopp som utmynnade i krigsutbrottet den 1 september 1939.²⁹

Den viktigaste enskilda faktorn bakom utbrottet av andra världskriget var nazisternas maktövertagande i Tyskland den 30 januari 1933. Remilitariseringen av Rhenlandet 1936 och upprustningen av krigsmakten var synbara tecken på en ny målsättning. Detta skedde samtidigt som det fascistiska Italien underblåste både den ungerska nationalismen och den österrikiska klerikalfascismen. Fram till 1938 var Italien och Tyskland konkurrenter om inflytandet över olika stater i Centraleuropa, men efter *Anschluss* av Österrike i februari 1938 blev Tyskland helt dominerande.

Det internationella samfundet gjorde inte något försök att stoppa Hitler trots att *Anschluss* stod i strid med Versaillesfördraget. USA, England och Frankrike var fullt upptagna av att med noninterventionspolitik och vapenembargo svika den spanska republikens regering i dess kamp mot general Francisco Francos nationaliststyrkor. I Sovjetunionen ägnade Stalin sig åt terror och utrensningar, vilka han utsträckte även till icke-kommunisterna på regeringssidan i Spanien.

Österrike var den första av successionsstaterna som gick under. När Hitler såg att västmakterna accepterade hans politik gick han vidare. Han uppmuntrade sudetyskarna att ställa allt radikalare krav på autonomi i Tjeckoslovakien. På det beryktade mötet i München den 29-30 september 1938 fick han godkännande av Englands premiärminister Neville Chamberlain, Frankrikes konseljpresident Eduard Daladier och Italiens diktator Benito Mussolini att införliva Sudetområdet med Tyskland. Alla parter, inklusive Tjeckoslovakiens president Beneš, var ense om att lämna Sovjetunionen utanför konflikten trots att Stalin lät förstå att han var beredd att ge Tjeckoslovakien militärt

stöd om Röda armén fick gå genom Polen och Rumänien. Man fruktade uppenbarligen bolsjevikerna Stalin mer än nazisten Hitler.

Polen tog dagen efter Münchenöverenskommelsen den del av Teschen-området som man gjort anspråk på redan 1918. Tjeckoslovakien tvingades helt enkelt gå med på detta. I mars 1939 följde så den tyska ockupationen och upprättandet av protektoratet Böhmen-Mähren och satellitstaten Slovakien under Tiso. Ungern fick genom en så kallad skiljedom i Wien lov att ta Karpatoruteninen och Södra Slovakien, inklusive industristaden Košice/Kassa.

Polen stod i praktiken på Tysklands sida när Tjeckoslovakien styckades. När detta hade fullbordats blev Polen självt föremål för tyska krav. När Hitler ställde krav på en korridor till Ostpreussen genom Polen fann sig England och Frankrike föranlåtna att ge Polen säkerhetsgarantier. Sovjetunionen blandade sig i spelet. Det slutade med den nazi-sovjetiska uppgörelsen den 23 augusti 1939 om att dela östra Centraleuropa mellan Sovjetunionen och Tyskland och det tyska anfallet på Polen den 1 september samma år. Sedan England och Frankrike den 3 september förklarat Tyskland krig, inleddes den andra fasen i 1900-talets trettioåriga krig. Den 17 september ”befriade” Sovjetunionen västra Ukraina och Vitryssland samt Vilnius-området. Det senare skänktes till Litauen, en stat som följande sommar tillsammans med Estland och Lettland införlivades med Sovjetunionen.

Sovjetunionen fick genom krigets utveckling och av geopolitiska skäl inflytande över utvecklingen i Centraleuropa från och med 1944. Då Sovjetunionen under åren fram till 1949 tog definitiv kontroll över hela området fram till Elbe och Leitha, skedde en sammankoppling av rysk dominans och kommunistisk diktatur. Det innebar, att intelligentsian, borgarklassen och de självä-

gande bönderna utsattes för ”klasskamp”, det vill säga mördades, deporterades eller trakasserades på andra sätt. De första efterkrigsårens utbredda förhoppningar om en demokratisk social omvälvning förbyttes i den sovjetiska sfären i Centraleuropa snart i materiell misär, andlig nöd och utbrett rysshät. Denna process hade ett avvikande utseende i Tjeckoslovakien, men efter nederlaget för reformkrafterna 1968 hade ryssarna även där definitivt förlorat sina vänner.

I Centraleuropa utplånades som ett resultat av makthavarnas politik under den korta men politiskt och fysiskt synnerligen våldsamma stalinistiska perioden 1949–1953 det redan dessförinnan svaga medborgarsamhället. Det trettioåriga kriget 1914–1945 och det sovjetiska väldet de dryga fyra decennierna därefter blev för östra Tyskland, Tjeckoslovakien, Polen och Ungern i vissa avseenden lika ödesdigra som det första trettioåriga kriget och turkkrigen varit för Böhmen och Ungern och de svenska invasionerna under Karl X Gustav och Karl XII varit för Polen. Centraleuropa blev ett militariserat kommandosamhälle utan ekonomiskt, politiskt och kulturellt självständiga aktörer eller sfärer.

Putins berättelse och den historiska kontexten

Jag utgår här från den engelskspråkiga versionen av Putins artikel. I samband med presentationen av Putins teser redogör jag för den historiska kontexten för de tilldragelser som han nämner.

Putin förklarar att han kommer att hålla fast vid sanningen, som grundas på dokumenterade historiska fakta. Ryssarna kommer, försäkrar Putin, att fortsätta att vara hederliga och opartiska beträffande händelserna under andra världskriget. Han upplyser att denna hederliga och opartiska sanningsli-

delse ska manifesteras i ett projekt i stor skala, skapandet av Rysslands största samling av arkivdokument, film och foton från andra världskriget och förkrigstiden. Han meddelar att han i arbetet med sin artikel har använt en mängd nytt, nyligen upptäckt eller avhemligt material.

Putin försäkrar att det inte finns några arkivdokument som kan bekräfta antagandet att Sovjetunionen hade för avsikt att inleda ett preventivkrig mot Tyskland. Han förklarar att den sovjetiska militärdoktrinen var att i fall av aggression utifrån stå upp mot fienden, gå till anfall och föra kriget på fiendens territorium. Emellertid implicerade sådana strategiska planer inte någon avsikt att anfälla Tyskland först.

Röda arméns inmarsch i Polen den 17 september 1939 var således ett försvarskrig mot Polen. Enligt den sovjetiska doktrinen skulle kriget föras på fiendens, i detta fall Polens, territorium.

Att Putins text har dels en rysk, dels en engelskspråkig publik respektive kontext framgår av att rubriken på respektive språk hänför sig till två olika begrepp. ”Den stora segern” i den ryska rubriken syftar på den sovjetiska segern över Tyskland i vad som översatt till svenska heter ”Det stora fosterländska kriget”. Det började med Tysklands anfall på sin paktpartner Sovjetunionen den 22 juni 1941 och avslutades med Tysklands kapitulation den 9 maj 1945. ”World War II” i den engelska rubriken syftar på det krig som började med Tysklands anfall på Polen den 1 september och Sovjetunionens ockupation av östra Polen den 17 september 1939 och avslutades med Tysklands kapitulation den 8 maj och Japans kapitulation den 15 augusti 1945. Förutom det stora fosterländska kriget förde under denna period Sovjetunionen två krig med Finland (30 november 1939–13 mars 1940 och 25 juni–4 september 1944) och ett krig med Japan (8–15 augusti 1945).

Putin skriver om två krig, andra världskriget och Stora fosterländska kriget.

Det tyska anfallet på Polen den 1 september 1939 föregicks av icke-angreppspakten den 23 augusti 1939 mellan Tyskland och Sovjetunionen, den så kallade Molotov-Ribbentroppakten. Polen hade besegrats och dess regering var på flykt till Rumänien när den 17 september Sovjetunionens Röda armé ockuperade östra Polen och införlivade den delen av landet med sovjetrepublikerna Belorossija och Ukraina.

Polens regering flydde till Rumänien, och Polen upphörde att existera som stat. För att fira segern ordnade Sovjetunionen och Tyskland den 23 september en gemensam militärparad i staden Brest vid den polsk-sovjetiska gräns som inte längre fanns. Paraden leddes av den tyske generalen Heinz Guderian och den sovjetiske brigadchefen Semjon Krivosjein.³⁰ Icke-angreppspakten kompletterades den 28 september med en ”Tysk-sovjetisk gräns- och vänskapspakt”. Litauen, som i pakten den 23 augusti hade tillfallit Tyskland, fördes över till Sovjetunionens sfär och Tyskland fick en större del av Polen. Warszawa som skulle ha delats, hamnade i den tyska delen.

Den uppgift som historikern Vladimir Putin tar sig an är att visa att det var Polen som orsakade andra världskriget och att Sovjetunionen inte deltog i andra världskriget förrän mot slutet: den 8 augusti 1945 förklarade Sovjetunionen Japan krig och Japan var då i krig med Storbritannien och USA. Det krig som Putin skriver om är Sovjetunionens krig med Tyskland. Han beskriver det inte som ett försvarskrig utan som ett befrielsekrig, som räddade hela mänskligheten. Putin skriver om ett heligt krig, ett sacrum. Av denna anledning är det enligt Ryska Federationens år 2020 justerade författning ett brott att förneka de sovjetiska soldaternas status som helgon.

I inledningen till Putins artikel står även i den engelska version att det har gått 75 år sedan slutet på Det stora fosterländska kriget (The Great Patriotic War). Han skriver att Sovjetunionen ”claimed an epic, crushing victory over Nazism and saved the entire world”. Budskapet är otvetydigt: Sovjetunionen räddade hela världen.

Putin förklarar att det var Polen som orsakade det krig som slutade med att Sovjetunionen frälste hela världen: både det engelska och det ryska verbet i Putins text för tanken till Kristus frälsaren – Christ the *Saviour*, Christos Spasitel’ (Христос Спаситель). Detta är stark medicin: Sovjetunionen var nationernas Kristus, som offrade sig för mänskligheten men återuppstod som Ryska Federationen. Polen tilldelas rollen som Judas. Nazityskland torde vara djävulen, men som vi ska se uppträder djävulen också förklädd och antar Storbritanniens och Frankrikes skepnad. Rövaren till höger om Kristus är Tjeckoslovakien, som tio år efter Münchenöverenskommelsen kommer till himmelriket genom att införlivas i sovjetblocket. Vi får anta att Polen är den vänstra rövaren.

Det är inte för inte som jag karaktäriserar Putins text som en predikan. Det är en religiös uppbyggelse om det onda och det goda, om förrädaren, djävulen och frälsaren. Putin framhåller att Segern som firades med militärparader på Röda torget i Moskva och i andra städer den 9 maj varje år under hans egen regim berikats med en civil rit. Han meddelar att minnesmarschen i paraderna den 9 maj av ”de odödliga regementen” tillkom på folkets initiativ och symboliserar tacksamhet och den levande förbindelsen och blodsbanden mellan generationerna. Putin beskriver hur miljontals människor paraderar med fotoporträtt på förfäderna som försvarade moderlandet och besegrade nazisterna: ”This means that their lives, their

ordeals and sacrifices, as well as the Victory that they left to us will never be forgotten.”

I inledningen till sin artikel refererar Putin till hur Sovjetunionens invånare upplevde och minns kriget mot Tyskland. Detta krig drabbade varje familj. Det handlar om miljontals människors öden, om lidande och smärta över förlusten, men också om stoltheten, sanningen och minnet. Putin redovisar sin egen familjs erfarenhet. En bror dog tvåårig medan hans mor överlevde belägringen av Leningrad. Fadern sårades svårt vid fronten (Putin föddes den 7 oktober 1952). De som kämpade försvarade hemmet, barnen, de kära och familjerna. Men, förtydligar Putin: ”However, what they shared was the love for their homeland, their Motherland. That deep-seated, intimate feeling is fully reflected in the very essence of our nation and became one of the decisive factors in its heroic, sacrificial fight against the Nazis.”

Utgångspunkten för president Putins historielektion är en resolution som antogs av Europaparlamentet i samband med 80-årsminnet av utbrottet av andra världskriget. Där anges Molotov-Ribbentroppakten den 23 augusti 1939 som orsak till krigsutbrottet.

Putin nämner inte resolutionen förrän nio sidor in i sin artikel. Det Putin skriver innan han kommer till denna punkt går ut på att avfärda Molotov-Ribbentroppaktens betydelse i förspelet till andra världskriget. Tyskland och Sovjetunionen bär inte ensamma ansvaret för krigsutbrottet, inskräper Putin. Han menar att alla ”ledande” stater i viss utsträckning bär ansvaret. Alla gjorde ödesdigra misstag i den arroganta övertygelsen att vara listigast och i strävan att ensidigt gynna sig själva eller att kunna undvika den överhängande globala katastrofen. Denna kortsynthet, denna vägran att skapa ett system av kollektiv säkerhet kostade miljontals offer och ofantliga förluster, konstaterar Putin.

Läsaren kan bringas att tro att Putin inbegriper Sovjetunionen i de ”ledande” staterna. Emellertid är de stater han särskilt pekar ut i första hand Polen och i andra hand Storbritannien och Frankrike. Putin understryker att han har uppmanat sina ”kolleger” – det syftar sannolikt på andra statsöverhuvuden, inte på historiker – att se på det förflutna självkritiskt och utan förutfattade meningar. Han beklagar att ”många av våra partner” inte är inställda på gemensamma ansträngningar. Han nämner att det som fick honom att ta till orda var att ”kollegerna” inte följde Putins råd utan istället följde sina egna målsättningar och ökade antalet och omfattningen av ”informationsattacker” mot Putins rike för att framtvinga ursäkter och skuld känslor och anta fullständigt hycklande och politiskt motiverade resolutioner: ”Thus, for example, the resolution on the ‘Importance of European Remembrance for the Future of Europe’ approved by the European Parliament on 19 September 2019 directly accused the USSR together with the Nazi Germany of unleashing the Second World War. Needless to say, there is no mention of Munich in it whatsoever.”

Putin reagerade mot att Europaparlamentets resolution åberopade en tidigare deklARATION från 2008 att göra den 23 augusti till ”European Day of Remembrance for the Victims of Stalinism and Nazism”.

Putin invänder mot resolutionen genom att beskriva Münchenavtalet 1938 som den omedelbara orsaken till krigsutbrottet 1939. Han kallar det ”sgovor”, ett ryskt ord där den första betydelsen är ”avtal”, ”överenskommelse” och den andra betydelsen ”sammansvärjning”. I den engelska versionen av artikeln står det ”betrayal”, förräderi. Det ryska ordets tvetydighet försvinner i den text som vänder sig till en internationell publik. Ryska läsare uppfattar att det var ett avtal som också var en sammansvärjning, läsare

av den engelska texten får klart för sig att Putin fördömer avtalet som ett förräderi, rimligen mot Tjeckoslovakien, men också mot Sovjetunionen, som lämnades utanför mötet i München. Poängen är att Sovjetunionen inte var med bland de ”ledande” stater som ingick avtalet i München. De senare bar ansvaret för andra världskriget.

Europaparlamentets resolution säger: ”80 years ago on 23 August 1939, the communist Soviet Union and Nazi Germany signed a Treaty of Non-Aggression, known as the Molotov-Ribbentrop Pact, and its secret protocols, dividing Europe and the territories of independent states between the two totalitarian regimes and grouping them into spheres of interest, which paved the way for the outbreak of the Second World War.”³¹

Putin invänder mot Europaparlamentets koncentration på Molotov-Ribbentropakten med argumentet att det är ”ondskefullt att profanera och kränka minnet”. Han skriver att ondskan kan vara hycklande och i hög grad avsiktlig som när deklARATIONER till åminnelse av sjuttiofemårsdagen av slutet på andra världskriget nämner alla medlemmar i koalitionen mot Hitler utom Sovjetunionen. Ondskan kan vara feg som när monument som rests för att ära dem som kämpade mot nazismen förstörs och när dessa skamliga handlingar rättfärdigas med falska slagord om kamp mot en ovälkommen ideologi och föreburen ockupation, fortsätter han. Ondska kan också vara blodig som när de vilka demonstrerar mot nynazister och Banderas efterföljare dödas och bränns, skriver Putin.

Bakgrunden till Europaparlamentets resolution 2019 och deklARATION 2008 är att i Estland, Lettland, Litauen, Polen, Slovakien, Tjeckien och Ungern är de femtio åren mellan 1939 och 1989 en särskild historisk period. I Europaparlamentets deklARATION likställs uttryckligen de två totalitära regimerna, det vill säga Nazityskland och Sovjetunionen.

Det är detta likställande mellan Nazityskland och Sovjetunionen som Putin vänder sig mot.

Politikern Putin reagerar mot att ”vissa politiker” hävdar att ”Ryssland försöker skriva om historien.” Han invänder att de inte har kunnat vederlägga ett enda faktum eller ett enda argument (i hans egen tes att Polen och västmakterna bar ansvaret för andra världskriget): ”it is indeed difficult, if not possible, to argue with original documents, that, by the way, can be found not only in the Russian, but also in the foreign archives-”

Historikern Vladimir Putin är främmande för funktionell källkritik. Detta visas mycket tydligt i den deklaration som följer på citatet ovan: ”And like I say, it is crucial to rely exclusively on archive documents and contemporary evidence³² while avoiding any ideological or political speculations”. Det som Putin kallar ”ideologiska eller politiska spekulationer” handlar inte om någon kontextuell analys utan just om politiskt och ideologiskt historiebruk. Putin har markerat att det är den politiska och ideologiska arenan han uppträder på.

Historikern Putin påtalar att nazisterna fick stöd av många tyskar genom att de bekämpade ”Versaillesordningen”, att amerikanskt och brittiskt kapitel investerade i tysk industri och att adeln och det politiska etablissemanget stödde extremhöger- och nationalistiska rörelser i Tyskland och i andra stater i Europa. Putin fortsätter med att döma ut de nya gränserna i Europa efter parisfrederna som konfliktorsaker vilka till sist ledde till andra världskrigets utbrott. Jag kan inte annat än hålla med om att det finns ett orsakssamband mellan gränsdragningarna och mellanstatliga konflikter under mellankrigstiden. Jag ingick tillsammans med fem andra historiker i Lund under 1970-talet i Sven Tägils forskningsprojekt om stats- och nationsgränser som konfliktskapande och

konfliktavledande faktorer i Europa under mellankrigstiden. Projektet conceptualiserades inom den förståelseram som Putin anger.³³

När Putin nämner gränsfrågorna gör han en korrekt kontextuell analys av händelseförloppet i Europas internationella politik 1938–1939: Molotov-Ribbentroppakten den 23 augusti 1939 och gräns- och vänskapsfördraget mellan Tyskland och Sovjetunionen den 28 september 1939 ingick parterna för att kunna ändra sina statsgränser på Polens bekostnad.

Tyskland, såväl Weimarrepubliken som Tredje riket samt Ungern och Polen var under mellankrigstiden revisionistiska stater. Makthavarna ville att gränserna från frederna 1919–1920 skulle revideras. Staterna bedrev irredentistisk politik. Tysklands, Polens och Ungerns territorieförvärv på Tjeckoslovariens bekostnad var således en – temporär! – framgång. Sovjetunionen var också en revisionistisk stat i den meningen att den hade Komintern, den kommunistiska internationella med sektioner i flera av Europas stater som sitt instrument för att främja revolution i Europa och upprätta ett samvälde av sovjetrepubliker.

Överenskommelsen i Rapallo 1922 (se nedan) mellan Sovjetunionen och Tyskland signalerade att världsrevolutionen ställdes på framtiden och att Sovjetunionen skulle agera som en ordinär stat i sina internationella relationer. Under perioden 1922–1941 var därför samarbete mellan Tyskland och Sovjetunionen, särskilt beträffande militär utbildning, vapenproduktion och handel med industri- och råvaror, en del av den historiska verkligheten – och av kontexten när man ska analysera förhistorien till krigsutbrottet 1939.

När andra världskriget väl hade brutit ut sammanfattade Sovjetunionens ledare Josef Stalin stormaktspolitiken i Europa mellan de två världskrigen i ett samtal i Moskva i

juli 1940 med Storbritanniens ambassadör Sir Stafford Cripps. Samtalet ägde rum vid en tidpunkt då Sovjetunionen och Tyskland var allierade i Molotov-Ribbentroppakten och Storbritannien var i krig med Tyskland, som ett par månader senare skulle inleda blitzen över London. Stalin förklarade att Sovjetunionen hade velat ändra den gamla jämvikten i Europa. England och Frankrike hade velat bevara den. Tyskland hade också velat göra en ändring av jämvikten, och denna gemensamma önskan att göra sig kvitt den gamla jämvikten hade skapat grunden för /det sovjetiska/ närmandet till Tyskland.³⁴

Vladimir Putin har kontinuiteten klar för sig. Han framställer andra världskriget som en fortsättning på det första. Det är en rimlig uppfattning. Jag delar den. I min bok *Centraleuropas historia* skriver jag i inledningen av kapitlet ”1900-talets Centraleuropa”: ”perioden från första världskrigets utbrott 1914 till andra världskrigets slut 1945 kan för Europas del i ett efterhandsperspektiv ses som en hel krigsperiod och kallas det andra trettioåriga kriget. Åren 1919–1939 rådde vapenvila mellan stormakterna.”³⁵ Eftersom mitt fokus i denna bok var Centraleuropa konstaterade jag: ”Facit över vapenvilan 1919–1939 i det trettioåriga kriget mellan 1914 och 1945 blev katastrofalt för Centraleuropa.”³⁶

De hemliga tilläggsprotokollen till de två tysk-sovjetiska pakterna av den 23 augusti och 28 september 1939 innebar att parterna kom överens om intressesfärer. Till den sovjetiska sfären hörde enligt det första protokollet Finland, Estland, Lettland, östra Polen och Rumänien. Det senare protokollet, som signerades sedan Polen hade besegrats, förde över Litauen till den sovjetiska sfären.

I Putins historiska berättelse är paktens mellan Tyskland och Sovjetunionen den 23 augusti 1939 en direkt följd av

Münchenöverenskommelsen den 30 september 1938. Münchenöverenskommelsen är en följd av nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933. Nazisternas maktövertagande är en följd av Versaillesfreden 1919. Versaillesfreden är en följd av USA:s, Englands och Frankrikes vilja att eliminera Tyskland som stormakt. I all sin förenkling är denna historieskrivning rimlig. Den saknar emellertid en avgörande beståndsdel: den ryska revolutionen 1917, utropandet av Sovjetrepubliker i Bayern och Ungern år 1919 och grundandet av Komintern samma år samt etableringen av Sovjetunionen år 1922. Två stater som av skilda skäl var missnöjda med den ordning som Versaillesfreden skapade, Tyskland och Sovjetunionen, fann snart att de hade gemensamma ekonomiska och militära intressen.

I den schweiziska kurorten Rapallo under tecknade Sovjetunionens och Tysklands utrikesministrar den 16 april 1922 en överenskommelse i vilken de avstod alla ekonomiska och territoriella anspråk på varandra. I ett hemligt tillägg avtalade parterna om militärt samarbete. Weimarrepubliken kunde på sovjetiskt territorium bedriva militär utbildning, bygga vapenfabriker och testa materiel. Sovjetunionen kunde tillgodogöra sig frukter av den tyska militärtekniska och militärstrategiska utvecklingen. Rapallofördraget blev början på ett längre samarbete mellan Tyskland och Sovjetunionen. Klas-Göran Karlsson har i sin bok *Det moderna trettioåriga kriget* gjort en ingående analys av förhållandet mellan Tyskland och Sovjetunionen under mellankrigstiden. Han hävdar att det finns ”en koppling mellan fördraget och den ickeangreppspakt mellan Sovjetunionen och Tyskland som slöts i augusti 1939 och blev en avgörande faktor bakom andra världskrigets utbrott”.³⁷

Den tysk-sovjetiska pakten medförde att handeln mellan Tyskland och Sovjetunionen intensifierades. Ett kreditavtal från 1936, som bland annat innebar att Sovjetunionen levererade olja och metaller till Tyskland, var moget för förlängning. I mars 1938, ett halvår före Münchenavtalet, började Tyskland och Sovjetunionen förhandla om ett förnyat handelsavtal. Münchenkrisen störde förhandlingarna, som drog ut på tiden, men den 19 augusti 1939, fyra dagar före ingåendet av icke-angreppspakten, ingick Tyskland och Sovjetunionen ett avtal om betydligt utökad handel mellan parterna.³⁸

Pravda återgav den 1 september 1939 Sovjetunionens utrikesminister Molotovs tal den 31 augusti där denne i samband med ratificeringen av den tysk-sovjetiska pakten av Högsta Sovjet förklarade att om fransmän och briter var sugna på att gå i krig, fick de göra det utan Sovjetunionen. Molotov tillade att Sovjetunionen aldrig hade haft ett lika ömsesidigt fördelaktigt ekonomiskt avtal som med Tyskland med Storbritannien, Frankrike eller någon annan stat.³⁹

Den amerikanske historikerns Stephen Kotkin skriver i sin färska Stalinbiografi att en sovjetisk kommission på närmare femtio personer besökte tyska produktionsanläggningar och i många fall till billigt pris lyckades få det bästa som Tyskland hade att erbjuda, från kryssare till jaktplan. Sovjetunionen exporterade till Tyskland olja från Drohobyz i Galizien, ett område som Tyskland hade ockuperat i början av det polska fälttåget men som tillföll Sovjetunionen enligt den tysk-sovjetiska gräns- och vänskapspakten som slöts i Moskva den 28 september 1939. Kotkin anmärker: "Stalin [...] was in effect trading Hitler oil that the Wehrmacht had effectively seized."⁴⁰

Den intensifierade handeln mellan Tyskland och Sovjetunionen gick ut på att Tysk-

land levererade maskinutrustning och vapen mot att Sovjetunionen levererade olja, järn, legeringsmetall, timmer, bomull och livsmedel till Tyskland. I december 1939 slöt Sovjetunionen och Tyskland en överenskommelse som innebar att Tyskland fick använda den sovjetiska järnvägen för att exportera varor och därmed kunde bryta den brittiska blockaden av sjövägarna. Handelsavtalet förnyades den 11 februari 1940: handeln utökades och Sovjetunionen förband sig att agera som tredje part i handeln med andra länder och re-exportera varor till Tyskland från andra stater.

När det gäller den tysk-sovjetiska handeln och de två staternas samarbete under andra världskrigets första två år är det en annan Putin som för pennan än den som deklarerar att det är "not possible, to argue with original documents". Nu låter det: "And there is no reason to take official statements and formal protocol notes of that time as a proof of 'friendship' between the USSR and Germany". Men det handlar i den historiska analysen inte om "vänskapen" i rubriken till pakten den 28 september var uppriktig eller hycklad. Det handlar om att Tyskland och Sovjetunionen handlade med varandra medan Tyskland var i krig med Storbritannien och Frankrike. Sovjetunionen bidrog till Tysklands förmåga att föra krig. Putin påpekar att Sovjetunionen minsann handlade även med andra stater. Det är den kontext han finner relevant i sammanhanget.

Putin hävdar att Polen och västmakterna bar ansvaret för att Tyskland började krig. Han hävdar att Sovjetunionen – som således inte bar ansvar för krigsutbrottet – hade berättigade krigsmål. Han påminner om att de brittiska ledarna ansåg att Sovjetunionen hade rätt att skydda sitt nationella intresse. Putin citerar ur ett radiotal av Churchill

den 1 oktober 1939: "Russia has pursued a cold policy of self-interest... But that the Russian armies should stand on this line [the new Western border is meant] was clearly necessary for the safety of Russia against the Nazi menace."

Putin lägger till ett citat ur ett tal av Storbritanniens utrikesminister Lord Halifax den 4 oktober 1939 "... it should be recalled that the Soviet government's actions were to move the border essentially to the line recommended at the Versailles Conference by Lord Curzon..." Putin kommenterar att han endast citerar odiskutabla historiska fakta. Han fortsätter med att citera David Lloyd George: "The Russian armies occupied the territories that are not Polish and that were forcibly seized by Poland after the First World War ... It would be an act of criminal insanity to put the Russian advancement on a par with the German one."

Det centrala i Vladimir Putins åberopande av ledande brittiska politiker är att citaten får Sovjetunionens införlivande av västra Belarus och Ukraina att framstå som berättigat och legitimt. Detta är en avgörande del av Putins artikel, eftersom det framstår som om Polen vore en illegitim stat. Den Putin som fördömde Münchenöverenskommelsen som "sammansvärjning" (på ryska) och "förräderi" (på engelska) konstaterar att förrädaren Storbritannien gav sitt stöd åt Sovjetunionens landförvärv på Polens bekostnad genom Molotov-Ribbentroppakten. Han nämner inte att västmakterna gick med på Münchenöverenskommelsen just därför att de ansåg att Tyskland hade legitima skäl att införliva de delar av Tjeckoslovakien som hade etniskt tyskt befolkningsflertal (Sudetlandet). Putin skriver:

In informal communications with Soviet plenipotentiary representative Maisky, British diplomats and high-level politi-

cians spoke even more openly. On October 17, 1939 Under-Secretary of State for Foreign Affairs R. A. Butler confided him that the British government circles believed there could be no question of returning Western Ukraine and Belarus to Poland. According to him, if it had been possible to create an ethnographic Poland of a modest size with a guarantee not only of the USSR and Germany, but also of Britain and France, the British government would have considered itself quite satisfied. On October 27, 1939, Chamberlain's senior advisor H. Wilson said that Poland had to be restored as an independent state on its ethnographic basis, but without Western Ukraine and Belarus.

Här har vi en exemplarisk demonstration av att det är oundgängligt att ta med den samtida kontexten i en historisk analys. I oktober 1939 var det ett faktum att Tyskland och Storbritannien var i krig. Storbritanniens marinminister Churchill ville ingjuta hopp i brittena genom att hävda att landet förr eller senare skulle få Sovjetunionen som allierad och därmed till sist kunna besegra Tyskland. Det tal i radio av Churchill som Putin refererar delar av inleddes: "I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle, wrapped in a mystery, inside an enigma; but perhaps there is a key. That key is Russian national interest."

I citaten av Halifax, Lloyd George och Butler och referatet av Butlers och Wilsons utsagor klargör Putin förvisso att brittena ansåg att Sovjetunionen hade rätt att försvara sin västgräns (nu mot Tyskland!) och att ta östra Polen. Putin får de sovjetiska erövringarna att framstå som rättfärdiga. De var emellertid en konsekvens av Molotov-Ribbentroppakten, vilken Putin beskriver som en ren försiktighetsförsäkran ur sovjetisk synpunkt. Problemet år 2020 är att det bland annat är denna följd av pakten som Europaparlamentets resolution fördömer.

”Befrielsen” av de baltiska staterna 1939–1940

Putin beskriver vad som skedde som att Sovjetunionen hösten 1939 i linje med sina militära försvarsintressen inledde processen att ”inkorporera” Lettland, Litauen och Estland: ”Their accession to the USSR was implemented on a contractual basis, with the consent of the elected authorities. This was in line with international and state law of that time. [...] The Baltic republics within the USSR preserved their government bodies, language, and had representation in the higher state structures of the Soviet Union.”

Den process som Putin beskriver som ”inkorporering” med ”försvarssyfte” och som en anslutning av de baltiska staterna till Sovjetunionen ”på basis av kontrakt” och med ”samtycke av valda myndigheter” inleddes således sedan Polen hade delats mellan Tyskland och Sovjetunionen och Molotov-Ribbentropakten hade följts av den tysk-sovjetiska vänskapspakten. Putins knapphändiga beskrivning utelämnar de avgörande kontextuella faktorerna, nämligen att Röda armén och NKVD övervakade processen. Sovjetunionen ockuperade de tre baltiska staterna.

Efter Polens fall vände sig den sovjetiska regeringen till de baltiska staterna och krävde att få upprätta sovjetiska arméflott- och flygbaser i dem. Sovjetunionen slöt avtal om ”ömsesidigt bistånd” med Estland den 28 september – dagen för den tysk-sovjetiska vänskapspakten – med Lettland den 5 och med Litauen den 10 oktober. Vid tiden för Tysklands invasioner av Nederländerna, Belgien, Luxemburg och Frankrike våren och försommaren 1940 ställde Sovjetunionens regering 14–16 juni ultimata till Estland, Lettland och Litauen. Dessa anklagades för att inte ha uppfyllt basavtalen helt och hållet och för att planera

en Sovjetfientlig koalition. Sovjetunionen krävde att få föra in en obegränsad mängd trupper och att de tre staterna skulle tillätta nya regeringar.⁴¹

Under skydd av Röda armén demonstrerade lokala kommunister på gatorna tillsammans med höga sovjetiska partifunktionärer. De baltiska staternas regeringar avgick. De nya regeringarna ordnade allmänna val till nya folkförsamlingar. De enda partierna var de nybildade ”det arbetande folkets unioner”. De fick i procent av rösterna i Litauen 99, 2, i Lettland 97,6 och i Estland 92,9. När de nya parlamenten sammanträdde den 21 juli 1940 anhöll de om anslutning till Sovjetunionen, trots att någon sådan önskan inte hade förts fram i ”valkampanjerna”. Sovjetunionens Högsta sovjet ”accepterade” begäran om anslutning, för Litauen den 3, för Lettland den 5 och för Estland den 6 augusti.⁴²

Den 13 och 14 juni 1941 deporterades bortom Ural från de nya sovjetrepublikerna drygt 15 000 från Lettland, ca 10 000 från Estland, och ca 18 000 från Litauen. Offren var dels politiker och kända personer i allmänhet, dels förmögna. Det fanns inte något rättsligt förfarande, bara listor på namn som de nya makthavarna producerade.⁴³

Det är således detta införlivande av de baltiska staterna under andra världskrigets första år som Putin kallar ”[...] in line with international and state law of that time.” Det låter sig sägas, men detta är inte ett argument för att hela processen inte skedde med tvång och våld. Det var helt enkelt en sovjetisk ockupation av de tre baltiska staterna. Att det förhöll sig på det sättet är själva grunden för Europaparlamentets deklaration och resolution.

Väl att märka har både Lettland och Litauen muséer över ockupationerna 1940–1991. Historiekulturen i de tre baltiska staterna genomsyras av åminnelsen av de

tyska och sovjetiska ockupationerna. Man conceptualiserar ockupationshistorien i tre perioder: den första sovjetiska 1940–1941, den tyska 1941–1945 och den andra sovjetiska 1945–1991.⁴⁴

Vinterkriget är så välbekant att jag endast vill påminna om en detalj: Sovjetunionen förklarade inte Finland krig utan anföll den 30 november 1939 landet för att befria det på begäran av den regering för Finland som Stalin själv hade tillsatt under Otto Ville Kuusinen och med säte i Terijoki. Marsfreden 1940 ingick Sovjetunionen som bekant dock med Finlands legitima regering.

En ”ukrainsk” undertext

När Putin skriver om ”nynazister och Banderas efterföljare” refererar han till den ryska propagandans tes att politiska rörelser i dagens Ukraina hyllar dem som sambetade med nazisterna under den tyska ockupationen och medverkade aktivt i morderna på judar och polacker.⁴⁵

Men det måste understrykas att Putin har saklig grund för att ta upp detta i detta sammanhang. Han förutsätter att läsarna känner till Bandera. För tydlighetens skull måste nämnas att Stepan Bandera (1909–1959), under kriget var ledare för en falang av Organisationen för ukrainska nationalisterna, känd som OUN(b). Banderas organisation samarbetade med Tyskland och utförde under den tyska ockupationen massmord på polacker och judar. Bandera vägrade emellertid att gå med på vissa tyska krav för samarbete, fängslades och sattes i koncentrationslägret Sachsenhausen. Efter kriget levde han först inkognito i Östtyskland men flydde till den amerikanska zonen och bosatte sig i München. Där mördades han 1959 i en KGB-aktion. Europaparlamentet, Ryssland, Polen, och Israel har officiellt ut-

talat sig om Bandera som nazikollaboratör och delaktig i Förintelsen.⁴⁶

Den svenske historikern och Ukrainaexperten Per Anders Rudling har nära följt utformningen av den nutida ukrainska historiekulturen. Han skriver à propos Bandera och den ukrainska minneskulten av honom under först Jusjtjenkos och sedan Porosjenkos presidentskap att den förre tog till sig den ukrainska diasporans i Kanada historiekultur och gjorde förhålligandet av OUN(b) och UPA till regeringens linje. Bandera och befälhavaren för UPA Roman Sjuchevych gjordes officiellt till nationalhjältar och tilldelades postumt de högsta statliga utmärkelser samt avporträtterades på frimärken och minnesmynt. Porosjenko förhålligade också de båda, och parker och gator i Kiev fick deras namn. Att vanvörda dem ”som kämpat för en ukrainsk stat under 1900-talet kriminaliserades. Den ukrainska armén fick nya uniformer som liknade UPAs och antog OUN(b)s hälsning.⁴⁷

Även om Ukraina inte annars nämns i Putins artikel är det uppenbart att konflikten mellan Ryssland och Ukraina efter den ryska annekteringen av Krim och det ännu sommarens 2020 pågående lågintensiva kriget i Donbass ingår i motivationsbakgrunden till Putins artikel. Ett belysande exempel är en rapport från ett historikermöte i Moskva hösten 2014, ett halvår efter den ryska inkorporeringen av Krim. Några historiker från Tyskland, Tjeckien och Slovakien kom i oktober 2014 till Moskva för vad de trodde skulle vara en konferens om nazistiska krigsförbrytelser under kriget. Konferensen hölls i muséet över Det stora fosterländska kriget på Poklonnaja Gora. Konferensen var den femte i en serie av möten sedan 2006, först i Berlin och Köln och därefter i Slovakien och i Belarus. Syftet var att hålla det historiska minnet levande av städer och byar som hade ödelagts under andra världskriget.

Den tyske medordföranden i konferensen i Moskva Sven Borsche kände så fort han mötte sina ryska värdar att nånting var fel. De ville enbart tala om konflikten i Ukraina, sade han till en amerikansk journalist som bevakade konferensen. Nazismen kommer igen till oss från Europa upplyste Michail Mjagkov, en ledande rysk världskrigshistoriker, professor vid Institutet för internationella relationer i Moskva, där flertalet ryska toppdiplomater utbildas. Nazibacillerna har inte utrotats. Olyckligtvis har de bland annat smittat vår broderation Ukraina, berättade han. Dagen därpå framträdde en rad ryska historiker efter varandra och drog uttryckligen linjen mellan Hitlers Tredje rike och dagens Ukraina.⁴⁸

Journalisten Simon Schuster, som bevakade konferensen, satte in den i den ryska kontext som historikern Putin är en del av:

Practically every arm of the Russian state, from the education system to the national police, has since taken up this message. The state media have consistently painted Ukrainian authorities as "fascists" in the service of the U.S. government. In late September, Russia's main investigative body even opened a criminal probe accusing Ukraine's leaders of committing "genocide" against ethnic Russians in eastern Ukraine. But the more recent involvement of the nation's historians has marked a worrying turn in this endeavor.⁴⁹

Vladimir Putin framhåller i sin artikel att om man struntar i historiens lärdomar leder det oundvikligen till svåra återverkningar. Det är uppenbart att han menar att en av de "lärdomar" som kan ge svåra återverkningar idag om den försummas är att det fanns nazikollaboratörer i Ukraina under kriget och att de hyllas i landets officiella historiekultur idag. Detta hör till kontexten till Putins artikel – ryskspråkiga läsare förstår hänvisningen till Bandera, men engelskspråkiga borde han ha

påmint om att det är införlivandet av Krim och kriget i Donbass som gör att Ryssland av många politiker i Europa inte betraktades som en lämplig partner att fira sjuttiofemårsdagen av andra världskrigets slut med.

Ärkefienden Polen

Det är Polen som är det centrala ämnet för president Putins historiektion. Han beskriver Polens politik under åren 1938–1939 som den direkta orsaken till utbrottet av andra världskriget. Denna politik manifesterades då Polen den 1 oktober 1938 införlivade den tjeckoslovakiska delen av Teschen-området dagen efter Münchenöverenskommelsen.

Putin redovisar hur Polen under perioden efter Münchenöverenskommelsen, då Hitler satte Polen i fokus för sin expansionspolitik och krävde en korridor genom polska korridoren till Ostpreussen, trots brittiska och franska uppmaningar, vägrade att gå med på att samarbeta med Sovjetunionen mot det tyska hotet. Putin hävdar dels att den tysk-sovjetiska paktens ur Sovjetunionens synpunkt var rent defensiv – "the Soviet leaders [...] sought to buy precious time needed to strengthen the country's defenses" – dels att de hemliga tilläggsprotokollen till paktens var Stalins ansvar, inte det sovjetiska folkets:

Nowadays, we hear lots of speculations and accusations against modern Russia in connection with the Non-Aggression Pact signed back then. Yes, Russia is the legal successor state to the USSR, and the Soviet period – with all its triumphs and tragedies – is an inalienable part of our thousand-year-long history. However, let us recall that the Soviet Union gave a legal and moral assessment of the so-called Molotov–Ribbentrop Pact. The Supreme Soviet in its resolution of 24 December 1989 officially denounced the secret protocols as "an act of personal power" which in no way

reflected "the will of the Soviet people who bear no responsibility for this collusion."

Historikern Vladimir Putin förklarar således att Sovjetunionens överenskommelse med Tyskland om icke-aggression var rent defensiv och att de hemliga tilläggsprotokollen var resultatet av Stalins maktutövning, vilken folket i Sovjetunionen inte bar något ansvar för. Med denna hänvisning till Högsta Sovjets deklaration 1989 motsäger Putin sin egen deklaration att inkorporeringen av de baltiska staterna var laglig. Samtidigt hävdar han att Ryssland är den lagliga efterföljarstaten till Sovjetunionen.

Det är givetvis helt okontroversiellt att som Putin konstatera att sovjetperioden är en del av Rysslands historia. Rysslands författning säger förvisso att Ryska Federationen är efterföljarstaten till Sovjetunionen. Man måste jämföra med Förbundsrepubliken Tyskland som när den omfattade enbart Västtyskland definierades som efterföljarstat till Tredje Riket. Förbundsrepubliken har ägnat det senaste halvsekle å att göra upp med naziperioden. Något motsvarande för Rysslands del får inte ske i Putins rike. Det är denna omständighet som är Putins problem.

I det sovjetiska folkets namn underkänner Putin legitimiteten av de hemliga tilläggsprotokollen till den tysk-ryska icke-angreppspakten den 23 augusti och till den tysk-sovjetiska gräns- och vänskapspakt som ingick i Moskva den 28 september 1939. Trots detta hävdar Putin att Sovjetunionens införlivande av östra Polen 1939 och av de tre baltiska staterna Estland, Lettland och Litauen sommaren 1940 var militärstrategiskt motiverade försvarsåtgärder. Han hävdar också att allt detta skedde i överensstämmelse med internationell och statlig lag och att de "baltiska republikerna" hade kvar sina regeringsorgan och språk samt hade representation på den högsta statliga

nivån i Sovjetunionen. Detta var således den Sovjetunionen där Stalin utövade sin "personliga makt" och där "det sovjetiska folket" inte hade något att säga till om.

I dagens historiekultur i Ryssland markeras kontinuiteten i det polska hotet och fiendskapen mot Ryssland. Linjen dras från den polska ockupationen av Moskva och furst Pozjarskijs och köpmannen Minins seger över de polska trupperna vid Moskva 1612 via Polens anfall mot Sovjetryssland 1920 till Polens förmenta igångsättande av andra världskriget.

Direktören för "Centre for Polish-Russian Dialogue and Understanding" i Warszawa,⁵⁰ Ernest Wyciszkievicz påminner om att Putins artikel i *National Interest* hade föregåtts av tal om Polens skuld till utbrottet av andra världskriget som den ryske presidenten höll dels på en presskonferens i Moskva den 19 december, dels inför ledarna av Samväldet för oberoende stater i S:t Petersburg den 20 december 2019 och dels vid samma tid inför högre ryska officerare.⁵¹

Wyciszkievicz menar att Putins tal var uttryck för en ny aggressivitet i den ryska propagandan med Polen i rollen som fiende nummer ett. Wyciszkievicz nämner som ytterligare argument för Rysslands Polenfientliga hållning en artikel av ledaren av Rysslands historiska sällskap, direktören för ryska utrikesunder rättelsetjänsten Sergej Narysjkin. Denne publicerade i augusti 2019, vid 80-årsminnet av Molotov-Ribbentroppakten, en artikel med innebörden att det var en uppgörelse som Ryssland kunde glädjas åt. Narysjkin glorifierade Sovjetunionens ingående av paktten och hävdade att den var strategiskt klok och egentligen oundviklig.⁵²

Wyciszkievicz nämner också de sovjetiska "tacksamhetsmonumenten" i Polen, vilka uppfördes under den kommunistiska tiden som hyllningar till Röda armén. De polska initiativen att flytta sådana monument har

lett till vad Wyciszkievicz kallar ”kvasireligiösa” reaktioner från rysk sida. Rysslands utrikesminister Sergej Lavrov anklagade Polen för ”blasfemi”. I ryska media framställdes Polen som ett land som inte vördade det blod som hade utgjutits av Röda arméns soldater. Ryska medier nämner inte att det handlar om att sovjetiska monument har avlägsnats från gator och torg men inte från begravningsplatser ”where they are protected by Polish law and their maintenance is publicly funded”.⁵³

I samband med den polsk-sovjetiska konflikten om monumenten till Röda armén levererar Wyciszkievicz just en sådan kontextuell analys som fullständigt saknas i Putins historiektion. Han skriver att när man under kommunisttiden uppmärksammade den 1 september som datum för krigsutbrottet, dagen för Tysklands anfall på Polen, var det OK för makthavarna i Kreml. Men när man i Polen 1989 började uppmärksamma den sovjetiska invasionen den 17 september 1939 blev det svårt att i Polen vidmakthålla den ryska myten om Röda armén som välgörare. Nu blev det så att man i Polen uppmärksammade två ockupationer 1939, den tyska av västra och den sovjetiska av östra Polen. Wyciszkievicz påpekar att detta är ett för Ryssland obekvämt faktum och att Putin väljer att undvika det och istället rikta in sig på västmakternas samarbete med Tyskland i München 1938 och Polens införlivande av en del av Tjeckoslovakien (Teschen) i anslutning till Münchenöverenskommelsen. Wyciszkievicz anser att detta skifte av fokus ”is an almost Orwellian attempt to transform the victim of the war into the main perpetrator.”⁵⁴

Det våldsamma införlivandet av östra Polen med Sovjetunionen i september 1939 är ett av de många polska trauman som utgör bakgrunden till flertalet polska medborgares svala inställning till Sovjetunionen,

både då denna stat existerade och därefter, i den historiska minneskulturen. Det finns en historisk kontext, en djupdimension som är självklar för de flesta polacker men kan förmodas vara helt okänd för andra läsare av Putins artikel. Här har vi ett mönstergillt exempel på att en historisk berättelse med anspråk på ”historisk sanning” inte kan begränsas till referat av diplomatiska urkunder från en bestämd tid, i detta fall augusti-september 1939.

Det område av den krossade polska staten som Sovjetunionen tog 1939 kallas på polska Kresy wschodnie, Östområdena. Detta ingick i Polen-Litauen (1569–1795) och tillföll genom fredsfördraget i Riga 1921 Polen efter det polsk-sovjetiska kriget 1920. Området var mångtackniskt och det polska väldet kännetecknades av förtryck mot judar, ukrainare och belarusier (vitryssar).⁵⁵ På andra sidan gränsen drabbades lokalbefolkningen av Stalins stora terror under 1930-talet. Inte för inte kallar den amerikanske historikern Timothy Snyder i sin bok om andra världskriget området för ”bloodlands”, den blodiga jorden.⁵⁶ Efter ockupationen i september 1939 arrangerade Sovjetunionen den 22 oktober folkomröstningar i de ockuperade områdena om anslutning till sovjetrepublikerna Ukraina och Belorossija (Vitryssland).

Omkring 90 procent av befolkningen röstade för anslutning till Sovjetunionen. Därpå följde sovjetiseringen. Omkring en halv miljon människor dog och 1 250 000 deporterades till bortom Ural. Mellan hälften och en fjärdedel av dessa dog under själva deportationen. Den polske historikern Jan T. Gross skildrar på grundval av nedtecknade samtida vittnesmål hur det gick till när sovjetväldet upprättades. Sovjetunionen uppträdde som en ”spoiler state”, en plundrarstat. Makthavarna tillät och uppmuntrade angiveri av ”fiender” och tillägnelse av dessas egendom. Enligt Gross ledde stämningen av

misstänksamhet att folk angav grannar för att förekomma att dessa hann först med angiveri.⁵⁷

Skeendet hösten 1939 har direkt samband med det allra största sovjetkritiska polska traumat, Katyń.⁵⁸ Våren 1940 mördade den sovjetiska säkerhetstjänsten NKVD på skilda ställen i Sovjetunionen 21 857 internerade polska officerare. I april 1943 påträffade den tyska armén, som då ockuperade stora delar av västra Sovjetunionen, liken av närmare 5 000 av dessa offer i massgravar i Katyń. Nyheten offentliggjordes och tyskarna meddelade att Sovjetunionen var förövaren. Stalinregimen förnekade detta och hävdade att det var Nazityskland som förövat brottet hösten 1941. Först år 1990 erkände den sovjetiska regeringen under presidenten Michail Gorbatsjov faktum.⁵⁹ I sin artikel 2020 nämner president Putin inte alls Katyń.

Då Vladimir Putin var Rysslands premiärminister åren 2008–2012 visade han emellertid upp ett försonligt ansikte mot Polen. År 2010 höll han tillsammans med den polske premiärministern Donald Tusk en högtidlig minnesceremoni i Katyń. Detta var ett svar på Tusks initiativ några månader tidigare att bjuda in Putin till Gdańsk med anledning av de minnesceremonier som hölls där, i Tusks hemstad, den 1 september 2009 vid 70-årsdagen av utbrottet av andra världskriget. Putins deltagande i Gdańsk var anmärkningsvärt, eftersom krigsutbrottet hade föregåtts av Molotov-Ribbentroppakten och eftersom man i Ryssland inte brukade tala högt om denna inledning till andra världskriget.

Mötet mellan Putin och Tusk i Katyń skedde den 7 april 2010. De talade försonande ord och lade gemensamt grunden till en försoningskyrka i Katyń. Två år senare blev Putin president för tredje gången. Och 2014 annekterade Ryssland Krim och

gav stöd till separatisterna i östra Ukraina. Försoningspolitiken gentemot Polen var över.

Minnesplatsen i Katyń kompletterades 2018 med ett historiskt museum. Det visar dels det ryska folkets lidande under de polska invasionerna 1610–1612 och 1920, dels hur polacker välkomnar Röda armén som befriare i september 1939. Lundahistorikern Tomas Sniegon har analyserat utställningen i det nya museet och kommenterar:

Den sovjetiska befrielsen av Polen från Nazityskland är utställningens centrala moment; sedan avslutas utställningen med en sektion där skillnaden mellan hur det nuvarande Ryssland respektive Polen tar hand om varandras militära minnesmärken står i fokus. Medan den ryske presidenten Vladimir Putin och den ryske patriarken visar stor respekt för de polska offren och hedrar deras minnen i Katyn presenteras Polen som den part som förstör sovjetiska militära minnesmärken och helt ignorerar det faktum att utan sovjetisk hjälp skulle Polen knappast kunna existera idag.⁶⁰

Putin som historiker: beslöjande av det sovjetiska förflutna

Vi ger det förflutna, det vill säga ”historien”, innebörd genom hur vi beskriver det. Man kan skriva historia framlänges eller baklänges. Framlänges innebär att man analyserar historiska händelser och aktörernas handlingar (ord är också handlingar) i deras samtida kontext, det vill säga utan tillgång till ”facit”.

Historia baklänges – som det vanligen är fråga om – innebär att man utgår från följderna, resultatet av bestämda handlingar och pekar ut orsaker. Baklängesperspektivet är ofrånkomligt såtillvida att det är facit som bestämmer var man söker efter orsaker.

Framlängesperspektivet innebär att man inte postulerar att facit var avsett eller förut-

sett av aktörerna. Man försöker rekonstruera aktörernas föreställningsvärld och förstå deras bevelsegrunder. När man analyserar konkreta händelser som Münchenavtalet 1938 eller den tysk-ryska paktens 1939 gör man åtskillnad mellan målsättningar och avsikter, å ena sidan, och följderna, å den andra sidan. I den historievetenskapliga analysen kombinerar man de båda perspektiven.

Putins historieskrivning är extremt baklänges. Den är också extremt selektiv. Putin hävdar att han redovisar fakta och den historiska sanningen genom att återropa innehållet i vissa diplomatiska akter och i vissa politiska tal. Han underlåter att påpeka att han har gjort ett urval och utelämnat allt som skulle kunna motsäga tesen om Polens enastående skuld till andra världs-

kriget. President Putin, som var med om minnesceremonin i Katyń 2010, valde tio år senare inte försoning med Polen utan konfrontation. Ryska Federationen har inte gjort upp med Sovjetunionens imperialistiska historia.

Det som Vladimir Putin som historiker sysslar med är inte vare sig Vergangenheitsbewältigung eller Vergangenheitsaufarbeitung för Rysslands räkning. För att karaktärisera Putins förehavande är det lämpligt att skapa ett tredje begrepp, Vergangenheitsverschleierung, ”beslöjande av historien”.

Författaren är professor emeritus och ledamot av KKrVA .

Noter

1. Gerner, Kristian: ”Historia som vapen. Krimkonflikten, Ukraina och Ryssland”, *KKrVAHT*, 4. häftet, 2019, s 26-29.
2. (På ryska 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим). <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>, (2020-07-15).
3. Gerner, Kristian: ”Historiestrid i Polen”, *Historielärarnas Förenings Årsskrift*, 2020, s 79-97.
4. Reichardt, Adam: ”A peek into the shadows of history and the present”, *New Eastern Europe*, 41:3, 2020, s 159; Naydor, Aliide: *The Shadow in the East. Vladimir Putin and the New Baltic Front*, I B Tauris, London 2020.
5. Carr, Edward Hallett: *The Bolshevik revolution 1917-1923*, vol 3, Penguin, London 1966 (1953), s 137.
6. Fischer, Fritz: *Griff Nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914/18*, Droste Verlag, Düsseldorf 1961.
7. Clark, Christopher M: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Penguin, London 2013.
8. Evans, Richard J: ”The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit”, *The Journal of Modern History*, vol 59:4, 1987.
9. Keynes, John Maynard: *The Economic Consequences of the Peace*, Macmillan, London 1919.
10. Everett, Annie: ”The Genesis of the Sonderweg”, *International Social Science Review*, vol 91: 2, 2015. <http://digitalcommons.northgeorgia.edu/issr/vol91/iss2/1>, (2020-07-20).
11. När dessa rader skrivs är det aktuella exemplet ”statystriderna” i USA och Västeuropa i svallvågorna av Black Lives Matter-rörelsen.
12. Nolte, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche*, Piper, München 1963.
13. Karlsson, Klas-Göran: *Europeiska möten med historien: historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistis-*

- ka terrorn*, Atlantis, Stockholm 2010, s 127-129.
14. Gorra, Michael: "A heritage of evil", *The New York Review of Books*, vol LXVI:17, 2019; Neiman, Susan: *Learning from the Germans: Race and the Memory of Evil*, Allen Lane, London 2019.
  15. Muséet har i sin nuvarande utformning existerat sedan 1995. Det är lokaliserat till den byggnad där det tyska överkommandot den 8 maj 1945 undertecknade dokumentet om ovillkorlig kapitulation. Byggnaden var 1945-1949 Sovjetarméns högkvarter i Tyskland. Under DDR-tiden var museet ägnat "Fascisttysklands ovillkorliga kapitulation i Det stora fosterländska kriget". Se Gajda, Kinga Anna: "Stimulating local memory", *New Eastern Europe*, vol 41:3, 2020, s 182-183.
  16. Meissner, Christoph: "Evolution of memory policy in Germany", *New Eastern Europe*, vol 41:3, 2020, s 103.
  17. *Ibid*, s 103.
  18. Citerat i op cit, Gorra, Michael, se not 14.
  19. Op cit, Gerner, Kristian, se not 3.
  20. Op cit, Everett, Annie, se not 10.
  21. Det ryska adjektivet "vojennyj" kan översättas i båda betydelseerna. Här handlade det om tillämpning av militära metoder under pågående inbördeskrig.
  22. Neumann, Iver B: *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1999, s 161-182.
  23. Gerner, Kristian: *Rysslands historia*, Historiska Media, Lund 2017, s 293.
  24. Persson, Gudrun; Vendil Pallin, Caroline och Engqvist, Maria: *Ryssland ändrar grundlagen – innehåll och konsekvenser*, FOI Memo 2020-04-05.
  25. Gelman, Vladimir: "Why is Russia so Badly Governed?", *Keman Institute*, 2019-10-03, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/why-russia-so-badly-governed?>, (2019-10-07).
  26. Latynina, Julia: *Novaja Gazeta*, 2014-04-15.
  27. Zygari, Michail: *Imperiet måste dö. Vittneskildringar inifrån den ryska revolutionen*, Ordfront, Stockholm 2018, s 612.
  28. Mironov, Nikolaj: *Moskovskij Komsomolets*, 10-17 maj 2017.
  29. Gerner, Kristian: *Centraleuropas historia*, Natur och Kultur, Stockholm 2004, s 343-349.
  30. Kotkin, Stephen: *Stalin, Waiting for Hitler 1928-1941*, Allen Lane, London 2017, s 681.
  31. Importance of European remembrance for the future of Europe European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)), https://www.ory-andconscience.eu/wp-content/uploads/2019/09/TA-9-2019-0021_EN.pdfmem, (2020-06-12).
  32. Det ryska originalet har свидетелства со-временников, "vittnesmål från de samtida". Den engelska ekvivalenten är inte contemporäry utan contemporaneous som syftar på dåtid.
  33. Gerner, Kristian: "Polen i Sovjetrysk utrikespolitik 1920" i Jönsson, Christer (red): *Sovjets utrikespolitik*, Studentlitteratur, Lund 1972, s 165-204; Gerner, Kristian: *Konflikten i Teschen 1918-1920*, Meddelanden från Historiska institutionen i Lund, 5, 1974; Gerner, Kristian; Henriksson, Göran; Johansson, Runde; Salomon, Kim och Tägil. Sven: *Lund Studies in International History*, vol 9, Historiska institutionen, 1977.
  34. Op cit, Kotkin, Stephen, se not 30, s 698. Samtalet återges både i Cripps till Foreign Office 16 juli 1940 och Stalin, *Sotjinenija* (Verk), vol xviii, s 191.
  35. Op cit, Gerner, Kristian, se not 29, s 323. Se även Karlsson, Klas-Göran: *Det moderna trettioåriga kriget. Europa 1914-1945*, Natur och Kultur, Stockholm 2019.
  36. Op cit, Gerner, Kristian, se not 29, s 331.
  37. Op cit, Karlsson, Klas-Göran, se not 13, s 210.
  38. Op cit, Kotkin, Stephen, se not 30, s 660.
  39. *Ibid*, s 673.
  40. *Ibid*, s 698.
  41. Kasekamp, Andres: *A History of the Baltic States*, Palgrave Macmillan, London 2010, s 124-131.
  42. Plakans, Andrejs: *A Concise History of the Baltic States*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s 338-344.
  43. *Ibid*, s 345.
  44. Op cit, Reichardt, Adam, se not 4.
  45. Ivanov, Andrej: "Ukraina urartar sig till en nazistat", http://swedish.ruvr.ru/2014_10_15/Ukraina-urartar-sig-till-en-nazistat-8558/, (2020-08-10).
  46. Stepan Bandera, Wikipedia, https://sv.wikipedia.org/wiki/Stepan_Bandera, (2020-08-10).
  47. Rudling, Per A: "Long-Distance Nationalism: Ukrainian Monuments and Historical Memory

- in Multicultural Canada”, https://d3n8a8pro7vbmhmx.cloudfront.net/progressalberta/pages/2693/attachments/original/1594062960/Per_Anders_Rudling_-_Nationalist_Monuments_in_Canada.pdf?1594062960, (2020-08-15).
48. Shuster, Simon: ”Russians Rewrite History to Slur Ukraine Over War”, *Time*, 2014-10-29, [http://time.com/3545855/russia-ukraine-warhistory/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed:+time/to_pstories+\(TIME:+Top+Stories#3545855/russia-ukraine-war-history/](http://time.com/3545855/russia-ukraine-warhistory/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed:+time/to_pstories+(TIME:+Top+Stories#3545855/russia-ukraine-war-history/), (2020-08-10).
49. Ibid.
50. ”The Centre for Polish-Russian Dialogue and Understanding is a state legal person supervised by the Ministry of Culture and National Heritage of the Republic of Poland. Our mission is to initiate and support projects undertaken in Poland and the Russian Federation and dedicated to improving dialogue and understanding between the two countries”, http://cprdipl.pl/en,the_centre_about_us.html, (2020-08-10).
51. ”Poland becomes a convenient target in Putin’s memory crusade. An interview with Ernest Wyciszkievicz”, *New Eastern Europe*, vol 41:3, 2020.
52. Ibid, s 95.
53. Ibid, s 95.
54. Ibid s 97.
55. Szulc, Artur: *Polens historia*, Historiska Media, Lund 2017, s 86-98.
56. Snyder, Timothy: *Den blodiga jorden. Europa mellan Hitler och Stalin*, Bonniers, Stockholm 2011.
57. Gerner, Kristian: ”Plundrarstaten”, *Svenska Dagbladet* 1989-04-03; Gross, Jan T: *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland’s Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton University Press, Princeton NJ 1988.
58. Gerner, Kristian: ”Lyckades Sheriffen?” i Andrén Mats (red): *20 år efter järnridåns fall. Olika perspektiv på den Öst- och Centraleuropeiska samhällsomvandlingen*, Göteborgs universitet, Göteborg 2010. Se även Cienciala, Anna M; Lebedeva, Natalia och Materski, Wojciech (red): *Katyn: A Crime without Punishment*, Yale University Press, New Haven CT 2007; Johnsson, Peter: *Stalins mord i Katyn och dess historiska efterspel 1940-2010*, Carlssons, Stockholm 2010.
59. Gerner, Kristian: ”Katyn, Polen och Ryssland”, *Historielärarnas Förenings Årsskrift*, 2011, s 7-31.
60. Sniegon, Tomas: ”Mellan sovjetisk skam och rysk ’patriotism’”. Den rysk-polskamminnesplatsen i Katyn”, *Historielärarnas Förenings Årsskrift*, 2020, s 124.